

TURINYS

Pratarmė	9
-----------------------	----------

I. ŠKOTO OPERACIJŲ PRADŽIA

„Pasyvaus pasipriešinimo“ šaukliai	15
Pirmasis desantas: nuo Šveico iki Deksnio	22

II. KAMEROS NR. 42 KALINYS

Kava su „Neptun-47“	26
Antonas Libonas	31
Iki Snoudono kalno ir atgal	34
Pirmasis CŽA įspėjimas	37

III. MGB AGENTAS LONDONE

Dzūkijos partizanų išdavikas Londone	40
Legenda „Arūnui“	45
Operacija „Nida“	53
Susitikimas su Kauno „Drambliu“	55
Butas radistams Fredoje	59

IV. ŽVALGYBŲ RADIJO ŽAIDIMO PRADŽIA

Radiogramos popirosų dėžutėje	65
„Amerikos balso“ klausimas	69
Dezinformacija generolui	73
Užduotis agentei: „asistavimą galite priimti!“	76
Lelijų gatvės gyventojas	79

V. AGENTŲ SLAPTAVIETĖS

Vilniaus Markučių paslaptis	82
Namas Sierakausko g. 25	90
Kine su sekliais	103
Pavojingos pažintys	109
Sugundytas saugumo agentės	110
Slaptavietė kapinėse	125

VI. KLAIDINIMO OPERACIJOS

„Skrajūno“ kompromitavimas	126
„Klaidinimo ekspertas“ – Londonui	129
Agentų žaidimai	133
Užduotis Centrinėje Rusijoje	136

VII. AGENTŲ PĖDSAKAIS

Iššifruoti agentai	140
„Paslaptinę Edmundas“ Londone	142
Konradas spąstuose	149
Maiko likvidavimas	151

VIII. ČIČESTERIO (CHICHESTER) PENKETUKAS

Čičesterio penketukas	154
<i>Old Church Street 111</i>	156
Slaptaraštis ir kitos gudrybės	157
Kateriai iš Ekernferdės	161
Kaunietis, vokietis, lietuvis	164
Išdavystės cianidas	165
Du mirties nuosprendžiai	169

IX. APGAULĖS OPERACIJŲ TĘSINYS

Radio žaidimų pabaiga?	173
Kontroliniai klausimai	189
Paskutinis iš „Čičesterio penketuko“	192
Pogrindininkas Jonas	201
Laiškai slaptaraščiu	204

X. ŽVALGYBŲ DVIKOVOS FINALAS

MI6 įtarimai	208
Migdomieji konjako taurėje	218

XI. EPILOGAS

234

Desantų sąrašas	241
Asmenvardžių rodyklė	242

Tai buvo karas, kurio niekas nepaskelbė. Kurio pralaimėjimus nutylėdavo, o pergalėmis pernelyg garsiai nesigirdavo. Ir kurio aukoms paminklų niekas nestatė.

PRATARMĖ

Šaltojo karo metais Lietuvoje veikęs ginkluotas pasipriešinimo judėjimas ne tik gynė gyventojus nuo sovietinio teroro, mobilizacijų ar nuolat keliamų mokesčių surinkėjų, bet ir siekė į Vakarus perduoti žinias apie tai, kad čia vyksta žūt būtinė kova dėl laisvės nežaboto okupantų teroro sąlygomis. Taip pat buvo tikimasi politinės ir materialinės Vakarų valstybių paramos. Pasipriešinimą stengėsi paremti lietuvių išėivių organizacijos, kurių kiekviena savaip suprato laisvės kovos būdus ir savaip interpretavo tuometinę tarptautinę situaciją. Įsisiūbuojant Šaltajam karui Vakarų valstybių žvalgybos nevengė bendradarbiauti ir su išėiviais, ir su rezistentais, nes per juos tikėjosi gauti reikalingos informacijos apie tai, kas dedasi už geležinės uždangos. Taip į Lietuvą bandė patekti NATO valstybių – amerikiečių Centrinės žvalgybos agentūros (toliau CŽA) ir britų Slaptosios žvalgybos tarnybos (MI6) – parengti agentai ir apmokyti rezistencijos dalyviai. Iš kitos pusės, sovietinis saugumas (MGB–KGB) siekė dezinformuoti Vakarų valstybes apie situaciją okupuotose Baltijos valstybėse, skleisti melagingą informaciją apie nacionalinius pasipriešinimo judėjimus, šmeižti pavienius, saugumo operacijoms trukdžiusius pasipriešinimo dalyvius, klaidinti ir skaldyti aktyviausių nepriklausomybės šalininkų organizacijas. Į šią istoriją patekę lietuviai vadinami ir laisvės kovotojais, ir desantininkais, ir žvalgais ar šnipais – nelygu kieno paskirtą ir kokį vaidmenį atlikdavo. Deja, kartais jie ir patys nežinojo, kam iš tiesų dirba, ir nė nenutuokė, kas jų laukia.

Šaltojo karo metu vykusios žvalgybos tarnybų dvikovos iki šiol traukia dėmesį. Reikia pastebėti, kad tai nebuvo vienodų priešininkų kova. Panašumas buvo tik išorinis. Sovietų Sąjungos žvalgyba tebuvo totalitarinės saugumo sistemos viršūnė – ne tik vykdžiusi žvalgybą ir kontržvalgybą, bet ir brutaliai kankinusi ir žudžiusi tardomuosius. Savo tikslams pasiekti ji taikė visas priemones be jokių apribojimų. Galėjo naudotis agentų armija, daugybė kurių buvo šantažuojami artimųjų deportacijomis ir įkalinimais. Galėjo naudotis specialia nuodu ir psichotropinių priemonių laboratorija, jei reikėdavo pašalinti opozicionierius, rezistentus ar tiesiog nepalankius žmones. Klaidinimo ir likvidavimo operacijoms galėjo remtis ištisais agentų-smogikų, agentų-žudikų būriais. Dar daug ką būtų galima vardyti, nes tai buvo tikra valstybė valstybėje.

Daugelis slaptų operacijų Šaltojo karo metu jau užsimiršo ar nugulė į tolimus archyvų kampelius, dauguma liudininkų nebesulaukė šių dienų. Tačiau tai, kas vyko 1949–1956 metais tarp britų Slaptosios žvalgybos tarnybos (*Secret Intelligence Service* – SIS arba MI6, taip vadinama nuo 1945 m.) ir Sovietų Sąjungos MGB arba KGB (ši pavadinimą naudojo nuo 1954 m.), verta atskiro dėmesio. Ši istorija plėtojosi ne tik okupuotos Lietuvos pajūryje, Vilniuje ir Kaune. Ji apėmė ir Latviją, Estiją. Jos keliai vedė per Lenkiją, Švediją, tuometines Rytų ir Vakarų Vokietijas, Didžiąją Britaniją. Dešimtys žmonių buvo įtraukti ar išitraukė savo ir ne savo noru. Keliolika jų sumokėjo brangiausią kainą – gyvybę.

Kas tie žmonės, kurie buvo mokomi SIS žvalgybos mokykloje, treniravosi Portsmuto (Portsmouth) apylinkėse, Vaito saloje (Isle of Wight) ar Snoudono (Snowdon) kalno papėdėje Velse, vaikščiojo po Čelsio (Chelsea) rajoną Londone, vis užsukdami į *Old Church* gatvę? Gal tie lietuviai, kurie pasirinko šį kelią, buvo avantiūristai, o juos verbavusiems nerūpėjo jų likimas? Kas vis dėlto šiauriau Palangos, tarp Paliėpgirio ir Kunigiškio ar Latvijoje prie Užavos švyturio lipo iš atplaukusių guminių valčių – britų specialiųjų pajėgų apmokyti desantininkai, MI6 agentai ar laisvės kova tikėję žmonės? Kas juos siejo ir koks buvo jų likimas? Kuo save laikė ir kas jie buvo iš tikrųjų? Kaip ir kodėl jie tapo užmirštu desantu? Galima užduoti dar daug klausimų. Tačiau susitikęs paskutinįjį iš šių žmonių (pats susitikimas vyko prieš keturiolika metų ir pavyko

pasikalbėti tik atkakliai, ne pirmą kartą beldžiantis į duris Radviliškyje), dvidešimt metų kalintą sovietiniuose lageriuose už „šnipinėjimą“, turėjau retą progą išgirsti, kaip jie patys vertino savo misiją. „Mes save laikėme laisvės kovotojais“, – paaiškino Anicetas Dukaitis. Jį britai apmokė ir patį paskutinį permetė į Lietuvą – 1953 m. rugsėjo mėnesį. Desantinių operacijų dalyviai savo misijas laikė naudingomis Lietuvos laisvinimui, kovai už laisvę, net jeigu tektų teikti Vakarų sąjungininkams žvalgybinę informaciją. Jie buvo mokomi atpažinti sekimą ir konspiruotis, šifruoti ir iššifruoti radiogramas, naudotis slaptaraščiais, šaudyti iš pistoletų ir automatų, orientuotis nepažįstamose vietovėse, maskuotis ir naudoti savigynos priemones. Tačiau jie nežinojo, kokį klastos, dezinformacijos ir melo metodų arsenalą turi sovietinė pusė.

Knyga pavadinta „Užmirštas desantas“, nes šių žmonių pavardės nebus girdėtos. 1989 m. Londone išleista BBC žurnalisto Tomo Bowerio knyga *The Red Web* („Raudonasis voratinklis“) davė gerą pradžią šios istorijos tyrimui. Deja, autoriui nebuvo prieinami slapčiausi operaciniai KGB archyvai, o buvę šios organizacijos bendradarbiai ir toliau teikė klaidinančią ir melagingą informaciją. Klaidino net ir sutiktas vienas paskutiniųjų likusių dvigubų agentų – Zigmas Kudirka. Tačiau T. Boweris turėjo retą galimybę apklausti buvusius MI6 bendradarbius, patikrinti kai kuriuos buvusių KGB pareigūnų pareiškimus.

Per pastaruosius dešimtmečius desanto istorija anglų, latvių ir estų kalbomis aprašyta keliolikoje knygų ir straipsnių. Sukurti keli dokumentiniai filmai: *Spēle* („Žaidimas“, 1988 m., Latvijos SSR televizija), „Užmirštas desantas“ (2004, Lietuvos LNK televizija), *Uz spēles Latvija* („Latvija žaidime“, 2015 m., Latvijas Filma)¹. Tačiau dar nebuvo žinomi visi užkulisiai. Plačiausiai nuskambėjo sovietinio agento Kimo Philby vardas, operacijos „Lursen-S“ Latvijoje ir Estijoje epizodai. Lietuvių indėlis ir likimas buvo minimas tik labai fragmentiškai. Kaip Gordonas Corera savo knygoje *MI6. Life and Death in the British Secret Service* („MI6. Gyvenimas ir mirtis britų slaptojoje tarnyboje“) lakoniškai rašė – MI6 panašiose misijose Lietuvoje su KGB susidurdavo vos ne paplūdimy-

¹ Goldmanis Māris, *The Game: KGB against CIA and SIS in the Baltic States 1945–1956*, <https://www.numbers-stations.com/articles/the-game-kgb-against-cia-and-sis-in-the-baltic-states-1945-1956/> (žr.: 2019 01 11).

je². Žymiai daugiau atskleista Stepheno Dorrilio knygoje *MI6. Inside the Covert World of Her Majesty's Secret Intelligence Service*³. Tiesa, čia didelis dėmesys skiriamas MI6 agentų atrankai ir bendradarbiavimui su asmenimis, kuriuos autorius įvertina kaip nacių kolaborantus. Daugiausia kalbama apie latvių ir estų Waffen SS divizijų buvusius kariškius, atsidūrusius Anglijoje ar Vakarų Vokietijoje. Šiame kontekste lietuviai ne itin išskiriami, nors Waffen SS daliniai Lietuvoje ir nebuvo sukurti. Buvę gen. P. Plechavičiaus Vietinės rinktinės kariai ar vokiečių mobilizuoti į pagalbinius darbo dalinius, atsidūrę Anglijoje, taip pat buvo atrenkami į žvalgybos mokyklą, tačiau savęs jie nelaikė kolaborantais⁴.

Vieną istoriją išsamiai aprašė Liūtas Mockūnas, tai rezistencijoje dviprasmiškai pasižymėjusio J. Deksnio biografija „Pavargęs herojus“⁵. Deja, kalbant apie MI6 radistus desantininkus knygoje yra nemažai faktinių klaidų ar neatskleistų istorijos užkulisių, nors šiaip naudotas labai platus dokumentų ir asmeninių archyvų spektras. Man pačiam rūpėjo kiti žmonės – kurie dėl savo veiklos specifikos nebuvo pagarsėję. Apie tai teko rašyti scenarijų dokumentiniam filmui „Užmirštas desantas“ ir keletą šios istorijos epizodų aprašyti kartu su serialo režisiere Gražina Sviderskyte 2008 metais išleistoje knygoje „XX a. slaptieji archyvai“. Bet dabar šiems MI6 žvalgybos mokykloje parengtiems žmonėms skiriamas ypatingas dėmesys. Juos vadinu „Čičesterio penketuku“. [Čičesteris (Chichester) – miestas Pietryčių Anglijoje, Vakarų Sasekse.]

Visas pasakojimas pagrįstas dokumentine medžiaga, stengiantis atskleisti slaptų operacijų užkulsius tiek iš britų, tiek ir iš sovietinės pusės. Istorijų apie žvalgybas ar net vadinamųjų „šnipų“ romanų gerbėjai ras tikras istorijas, vykusias Šaltojo karo metu Londono, Vilniaus ir Kauno gatvėse. Ras ir keletą garsių pavardžių – žmonių, kurie pasirinko KGB pusę. Tai nereiškia, kad jie nemėgino rinktis. Tačiau susidūrę su įmantriu brutalumu ir šantažu pasižyminčia verbavimo sistema – neatsiliekė. Rasite ir istorijų apie tai, kaip buvo formuojamos dezinformacinės žinutės, skirtos Vakarams, kai pagrindinis taikinytis – aktyvi, ginkluota

² Corera Gordon, MI6. Life and Death in the British Secret Service, p. 53.

³ Dorril Stephen, MI6. Inside the Covert World of Her Majesty's Secret Intelligence Service, New York-London-Toronto-Sydney, 2000, p. 268-299.

⁴ Ten pat, p. 288.

⁵ Mockūnas Liūtas, Pavargęs herojus. Jonas Deksnys trijų žvalgybų tarnyboje, Vilnius, 1997, p. 490-494.

kova su okupantu, Lietuvos laisvės kovos sąjūdis ir legendinis partizanas Juozas Lukša-Daumantas-Skrajųnas. Ir istorijų apie tai, kaip mėginta paveikti „Amerikos balso“ transliacijas lietuvių kalba, kaip apgaulės metodai buvo pritaikomi praktikoje, kaip panaudoti MGB laboratorijose padaryti specialūs preparatai ir kaip KGB likviduodavo „užsienio agentus“, kaip „pakišdavo“ savo agentus ir net ištisas užverbuotų agentų šeimas ir t. t. Ar britų žvalgybos pareigūnai, savo laiku mažai minėdami šią istoriją, tikrai slėpė, anot T. Bowerio, „gėdingas nesėkmės“⁶, dabar jau galima ir ginčytis. Kiekviena nesėkmė žvalgyboje gali tapti ir sėkminga patirtimi kontržvalgyboje, ir nauju atspirties tašku aukštesnio lygio operacijoms. Nelygu kaip panaudojamos per nesėkmes atsivėrusios galimybės.

Knygoje skelbiamos, daugiausia pirmą kartą, Lietuvos centriniame valstybės archyve, Lietuvos ypatingajame archyve, Okupacijų ir laisvės kovų muziejuje bei autoriaus asmeniniame archyve saugomos nuotraukos. Dalis šių nuotraukų buvo KGB bendradarbių padarytos slapta, gal jos ne aukščiausios kokybės, bet nepaprastai iškalbingos.

Knyga atsirado ir dėka žmonos Linos, kuri savo humoru skatino nepalikti nepabaigto darbo. Taip pat šios knygos nebūtų ir be Rašytojų sąjungos leidyklos paskatinimo ir pasitikėjimo autoriumi.

Vilnius, 2019 m. sausio 13 d.

⁶ Bower Tom, Raudonasis voratinklis, Vilnius, 2000, p. 6.